

על אתיקה בביקורת ספרים – מטר על ברעלי על פרגה

ביקורת ספרים¹ היא עניין אחראי וחשוב. יש הקוראים ביקורות לפני קריאת הספר ויש יותר הקוראים ביקורות ולא קוראים את הספר. ביקורת יכולה לרומם או להפיל ספר. לעיתים קרובות היא משמשת כמעין מדריך שבעזרתו בוררים את הספרים שמחליטים לקרוא, או כערכאה מוסמכת להערכתם. זו אחריות כבדה. ואם נכון הדבר על ספרים בכלל, על ספרים אקדמיים – על אחת כמה. שכן לגבי ספרים אקדמיים, שביקורות עליהם מתפרסמות בביטאונים מקצועיים על ידי אנשי מקצוע, רווחת הנחה שמדובר בעניין רציני ואובייקטיבי, עם אמות מידה מקצועיות וברורות, ולכן ניתן לסמוך על הביקורת ולהתייחס אליה ברצינות. האחריות המוטלת בשל כך על המבקרים בתחומים אלה רבה יותר. והיא כבדה במיוחד במה שנוגע לספרים בעברית בתחומים (כמו פילוסופיה) שבהם, לעיתים קרובות, אין יותר מעיתון מקצועי אחד.

נוכח האחריות הכבדה הכרוכה בביקורת יש מקום לדיון בשאלות אתיות הנוגעות לה – למטרות, לטיב השיקולים, להנמקות, למגבלות, לסגנון וכו'. כמובן ששיקולים אלה או דומים להם חלים על הרבה פעולות שיפוט – גם של פרופסור המעריך עבודת תלמיד או דוקטוראט, גם של קורא מקצועי המעריך כתב יד בהוצאה או בעיתון, גם של שופט בית משפט וגם של שופט או מבקר בגלריה או בתחרות

1 למילה "ביקורת" (critique, criticism) קונוטציה שיפוטית, לפעמים שלילית, שאין ל"סקירה" (review), כפי שהמדור הרלוונטי ב'עיון' נקרא. ברם, רבות מה"סקירות" המתפרסמות הן למעשה שיפוטיות – לשבח או לגנאי. בתחומים אחרים מקובל לדבר כללית על ביקורת – ביקורת ספרות, קולנוע, מוסיקה וכו'. לכן, אשתמש כאן ב"ביקורת", למרות שבנקודות מסוימות דברי מכוונים גם לסקירה חיובית ומשבחת.

מוסיקאים וכד'. אך אצמצם את דברי כאן לביקורת על ספרים אקדמיים.

עיקר דברינו נוגע לביקורות עצמן ולמחבריהן, אך יש כמובן גם שאלות אתיות הנוגעות לביטאון המפרסם את הביקורת. אחת מהן, למשל, אשר נראית לי מחויבת וקלה יחסית לביצוע, נוגעת לאפשרות למתן במה לתגובת מחבר הספר על הביקורת. למרות שבכינוסים שבעל-פה ולגבי מאמרים של ממש הדבר מקובל, לגבי תגובה על ביקורת רוב העיתונים המקצועיים הידועים לי לא נותנים במה כזו, כעניין שבמדיניות. יש מעטים שנוהגים לשלוח למחבר טיוטה של הביקורת עוד לפני פרסומה, כדי שיוכל להגיב עליה. אך גם אז תגובתו היא לעיונו של המבקר בלבד, על מנת שיוכל לשפץ את ביקורתו ולהימנע מטעויות גסות, והתגובה אינה מתפרסמת בצד הביקורת או אחריה. מבחינה זו שונה ביקורת על ספר ממאמר ביקורתי הן בספר. מאמר כזה, ככל מאמר, עובר בעצמו בדיקה ושיפוט לפני פרסומו, ולאחר פרסומו, הן למחבר הספר עצמו והן לאחרים ניתן להגיב עליו. לא כן, בדרך כלל, הביקורת. ביקורות בדרך כלל מוזמנות על ידי הביטאון, הן לא מועמדות בעצמן לשיפוט ולא ניתן להגיב עליהן לאחר פרסומן. גם זה, נדמה לי, דורש תיקון. למרות שהביקורת מוזמנת, אין הביטאון ועורכיו יכולים לפטור עצמם לחלוטין מאחריות לנכתב בה. חובה עליהם שייבחנו אותה, יעירו עליה את הערותיהם לפני הפרסום ואם יש צורך, יידחו אותה, או יתנו את פרסומה בתיקונים. המעט שהם יכולים לעשות כאן, ובקלות, הוא לתת למחבר במה לתגובה, שתפורסם לצד הביקורת. זו נראית לי דרישת הוגנות בסיסית (לבד מהעובדה שהיא יכולה גם לעורר דיון חי ותוסס). בעיני, היא כזו גם ביחס להבעת עמדות ודעות, אך וודאי לגבי עובדות. תארו לעצמכם, למשל, שנטען בביקורת שפגם חמור בספר המבוקר הוא העדר דיון בנושא מסוים השייך לעניינו. ונניח שיש בספר פרק שלם (שמשום מה נשמט מעיני המבקר) הן בנושא זה. האין חובת המו"ל לאפשר למחבר להצביע על כך? זו אולי דוגמא קיצונית, אך מסוגה ודומות לה ניתן להביא כהנה וכהנה. ככלל – יש לאפשר למבוקר להגיב על ביקורת.

לעובדה שספרים נבחנים ומבוקרים על ידי אנשי מקצוע ומומחים בתחום הנידון יש כמובן יתרונות ברורים. אך כדאי בהקשר זה לציין, מה שבדרך כלל נמנעים ממנו, שיש לה גם חסרונות – המבקרים המקצועיים הללו הם לעיתים "אינטרסנטים" בתחום – באופן טבעי יש להם לא פעם עמדות מוצקות, העדפות ואינטרסים אחרים. אלה יכולים לגרום להטיות ולעיוותי שיפוט, לסוגי קיבעון ואי-הבנה שונים, לקושי לקבל גישות נוגדות ולהעדפות נסיבתיות של כיוונים מסוימים על פני אחרים. וגם כשביקורת נכתבת בתמימות ואף מתוך כוונה טובה, או תוך ניסיון מודע להתגבר על גורמי הטיה אלה, בכל זאת התוצאה עלולה להיות הטיה לא רצויה ולא הוגנת.

יש להבחין כמובן בין טעויות תמימות, לפעמים קשות, שנופלות ואפשר להניח תמיד ייפלו בביקורת, לבין פגמים ומכשלות אחרים, שהם עיקר ענייני. לא רק שבמקרים רבים לא ברור מהי טעות, וזה עצמו נתון במחלוקת, אלא שאין כמובן מערכת כללים שתוכל למנוע טעויות של מבקרים – תמיד יהיו טעויות ואי-הבנות ומחלוקות לשם שמיים. ברם, אפשר שבמודעות חדה לכובד האחריות ולמכשלות הרובצות לפתחה של ביקורת יהיה משום אמצעי עזר לצמצום הטעויות, להגברת אפשרות בדיקתן ותיקונן, ובעיקר – למניעת כשלים ופגמים אחרים.

מטעמים אלה ואחרים ראוי לאמץ הנחיות או כללים אתיים, שיגבירו את המודעות לגודל האחריות, ידריכו ויגבילו את המבקרים. אני משתמש כאן ב"אתי" כמובן רחב המקובל כשמדברים למשל על "קוד אתי" בתחומים שונים. אציין שרוב הדברים מתייחסים הן לדברי שבח והן לדברי ביקורת שליליים, אך ביתר שאת ובהדגשה רבה לגבי האחרונים. אינני מציע ואינני חושב שאפשר לתת לכללים אלה תוקף מחייב, אלא יש לראות אותם בבחינת הנחיות והצעות כלליות להגברת המודעות ולשיפור דרכיהם של המבקרים ושל הבמות בהם מתפרסמות הביקורות. להלן דוגמאות לכמה הנחיות/כללים כאלה, שמוצעות כאן כבסיס לדיון. אני מקווה שהקורא יחוש כמוני שהן אלמנטאריות ובחזקת מובן מאליו. זאת הכוונה. ערכן אינו ב"עומק" או במקוריות – להיפך: ערכן הוא שלמרות האלמנטאריות שלהן,

נוטים לא פעם לשכוח אותן וביקורות רבות, אף כשהן מנוסחות בלשון תקינה ומכובדת, לא עומדות בהן.

1. הביקורת צריכה להתייחס למטרותיו ואופיו של הספר הנידון כפי שהם. אל לו למבקר לכפות על ספר מסגרת, אופי ומטרות אחרים, אפילו אלה חביבים עליו, ולבקר אותו לאורם. כמוכן, זה לא שולל את האפשרות לבקר גם את המסגרת והמטרות, וכשביקורת כזו עניינית ומנומקת זה בסדר גמור. אך יש להבחין בין ביקורת מנומקת של המטרות, האופי והמסגרת של ספר, לבין ביקורת הספר מתוך הנחה שיש לו מטרות ואופי שונים מאלה שיש לו בפועל ותוך התעלמות מהם וניסיון לכפות עליו אחרים.
2. על המבקר להתרכז בטענותיו, חידושי, הנמקותיו, ראיותיו של הספר כפי שהם, ולא לבסס הערכתו על עמדותיו שלו בנושא, העדפותיו, האופן שבו הוא היה רוצה לכתוב ספר כזה וכד'.
3. הביקורת צריכה להיות עניינית, ורק כשהעניין מתבטא בספר או דרוש להבנתו ולהערכתו, יכולה היא לנגוע בגורמים חיצוניים כמו זהות המחבר, השקפותיו הכלליות וכו'.
4. הביקורת חייבת להראות בעליל היכרות יסודית עם הספר המבוקר.
5. כל דבר-ביקורת צריך להיות ברור וממוקד, ובראשיתו יש להציג באחריות את עמדת הספר בשאלה הנידונה, בצורה שתאפשר לייחס את הביקורת לנקודות ולהיבטים ספציפיים בו, ותאפשר בדיקתה ותגובה עליה.
6. כשמייחסים למחבר הספר השקפה מסוימת ומבקרים אותה, יש לדייק ולהקפיד בכיסוס הטענה שהמחבר אמנם מחזיק בהשקפה המבוקרת.
7. גם דברי שבח ובייחוד דברי ביקורת שליליים חייבים להיות מגובים במובאות ברורות ובהפניות ספציפיות לספר המבוקר. יש להימנע מביקורת כוללנית שאינה מגובה בראיות מפורשות מהספר.
8. ככלל, רצוי שביקורת תכלול סקירה, שתתן לקורא מושג ברור ומפורט ככל האפשר על תוכנו של הספר המבוקר ועל הרקע הדרוש לקריאתו. כמוכן, לפעמים, בהתאם לתחום ולטיב

- הביקורת, אין מנוס משיפוטים והערכות, אך על אלה להיות כפופים לנורמות קשוחות של הנמקה וביסוס.
9. מבקר יכול כמובן לבטא פה ושם את השקפותיו שלו בנושא הנדון, אך אל לו להשתמש לשם כך בספר המבוקר כ"מקפצה", על דרך "הספר מדבר על כך וכך, אז הבה נעזוב אותו ואגיד לכם מה יש לי לומר על כך".
10. ככלל אצבע, ייטיב המבקר אם יימנע ככל הניתן משימוש בגוף ראשון בהיגדים שיפוטיים כגון "איני אוהב גישה זו", "נהנית בקריאה", "לא שוכנעתי מטיעון זה", וכד'. ואם להימנע זו בקשה מוגזמת, כדאי לו להשגיח שכל אימת שהוא משתמש בגוף ראשון כזה, אין זה שימוש "מהותי" – הקורא יוכל בקלות להבין את כוונתו ולנסח דבריו מחדש כך שיסולק השימוש הזה.
11. ככלל אצבע, ייטיב המבקר אם יימנע ככל האפשר משיפוטים המבוססים על "התרשמויות", "הרגשות", "תחושות" בעלמא, כגון "מתקבל הרושם ש..." "הרגשתי אי-נחת מ-", "נחה דעתי ש..." וכד', שאינן מגובות בנימוקים ובראיות של ממש.
12. מבקר, שעקב גורמים מקצועיים או אחרים, חושש שהוא נגוע בהטיות שלא יצליח להתגבר עליהן, צריך לפסול את עצמו או לפחות להודיע זאת לביטאון שפנה אליו ולתת לכך ביטוי ברור בגוף הביקורת.
13. כאמור לעיל, אין לפטור גם את הביטאון ועורכיו מאחריות לביקורת – עליהם לבדקה, להעיר ככל הדרוש על ענייני תוכן וסגנון, לדרוש, אם צריך, שיפורים, תוספות, השמטות וכיו"ב עד כדי דחייתה, ממש כפי שהם נוהגים במאמרים המתפרסמים בביטאון.
14. במסגרת אחריותם זו, לפחות במקרים מסוימים, ובייחוד כשהביקורת שלילית, עליהם ליידע את מחבר הספר המבוקר בדבר הביקורת ולאפשר לו לפרסם, במקביל לפרסום הביקורת, תגובתו על הביקורת בהיקף הולם.

בדברי התגובה הבאים אדגים חלק מהאמור לעיל. במדור "סקירת ספרים" בעיון סא (עמ' 86-92) פורסמה רשימת ביקורת של ענת מטר על הספר של גלעד ברעלי: 'אבות הפילוסופיה האנליטית, כרך א: פרגה – לוגיקה, משמעות, אודותיות', הוצאה עצמית גרעי"ן, תשס"ט, goryn.book@gmail.com (להלן: "הספר"). לצערי, לא רק שהביקורת לא הועברה אלי טרם פרסומה ולא ניתנה לי אפשרות לפרסם תגובה לה במקביל לפרסומה, כפי שלדעתי ראוי היה לעשות, אלא שעורכי עיון (פרופ' מ. שטיינר וגב' ח. שור) לא טרחו לידעני בדבר פרסומה (שנודע לי במקרה) וסירבו לפרסם תגובה זו גם לאחר פרסום הביקורת. למרות שהיכרות עם הספר רצויה כמובן, רוב הדברים שלהלן אינם מניחים אותה, עניין שלחשיבותו נשוב בהמשך.

"הסיכום הדידקטי" – כפייתיות פסולה

ד"ר מטר מסיימת את רשימתה בהערה "מסכמת ודידקטית"² כלשוונה. למעשה, ההערה לא מסכמת ולא דידקטית – אין בה סיכום של דברים שנאמרו קודם לכן והיא לא מבוססת עליהם ולא קשורה אליהם כלל. כפי שנראה היא כוללת דברים קשים, והכתרתה כ"סיכום" עלולה להטעות כאילו יש לה ביסוס בדברים הקודמים בגוף הביקורת. אך כאמור, לא מיניה ולא מקצתיה – אין לה ביסוס בהם והיא לא קשורה אליהם כלל. היא כמובן גם לא דידקטית, אך כוללת דברים קשים, לא מנומקים ולא מבוססים, שמדגימים בעיני מה לא צריכה ביקורת להיות – מה אסור לה שתהא. ואת זאת יכול קורא (ועורך) לראות מקריאת הביקורת עצמה; אין צורך להכיר את הספר לשם כך. ויוטעם מראש – לא מדובר כאן במחלוקות פילוסופיות עמוקות, כי אין טענות פילוסופיות בביקורת זו.

נפתח בעניין "קטן". בסיום הערת "הסיכום הדידקטי" שלה מטר כותבת: "יש לי הרבה סימפתיה להחלטתו של ברעלי להוציא את ספרו בעצמו, לוותר ברוחב לב על אובססיית הזכויות המאפיינת את תעשיית הוצאות הספרים [...] דווקא משום כך חבל לי כפליים

2 הציטוטים הם מהרשימה הנידונה של מטר, אלא אם כן יצוין אחרת. "הספר" יציין את הספר המבוקר כמצוין לעיל.

שהספר לוקה מן הבחינה האמורה, כאילו מצדיק את הסטיגמה האוטומטית – והשגויה! – הנדבקת להוצאות עצמאיות אנטי-ממסדיות". תודה על הסימפתיה, אך מה פשר הדברים הללו? מהי "הבחינה האמורה" שבה לוקה הספר? ומהי "הסטיגמה האוטומטית" שלמרות שהיא "שגויה", הוא "כאילו מצדיק"? ומה יודעת מטר על נסיבות הוצאתו של הספר ועל עמדותיו של מחברו בקשר לכך? כמעט מאומה פה לא ברור, והמעט שברור לא נכון. אך דברים קשים ופוגעניים אלה נראים מופרכים ברמה מביכה ממש לאור העובדה (שאותה, משהחליטה לכתוב על כך, יכלה מטר לברר בקלות), שהספר הוצע, נבדק והתקבל לפרסום בהוצאה אוניברסיטאית ידועה (מאגנס), שלאחר שקיבלה נוסח סופי שלו אף החלה בפעולות מעשיות להוצאתו לאור. בסופו של דבר הספר לא יצא בהוצאה זו רק משום שסירבתי לחתום על תנאים שנדרשו לפתע, ערב הפרסום, על ידי מנכ"ל ההוצאה, שהתנהגותו בפרשה הוגדרה בפס"ד של ביהמ"ש המחוזי בירושלים כהתנהגות "שלא בתום לב", ובשל כך אף הוטל על ההוצאה תשלום פיצויים.

ברור בהערת "הסיכום" שלה, שמטר רצתה ספר מסוג אחר: "שפרקיו משתלשלים זה מזה, עם תנועה ואנרגיה המענגת את הקורא" (עמ' 92). ומה לעשות שבספר הנידון היא לא מצאה השתלשלויות מענגות כאלה, מה שגרם לה תסכול ועייפות. ברם, לא רק שכפי שמצוין בו בפירושו, רוב פרקי הספר מבוססים על מאמרים שפורסמו לאורך שנים בביטאונים מקצועיים, אלא כתוב מפורש פעמיים בהקדמה לספר (עמ' ix, xvi), מה שברור על פניו גם אלמלא נכתב, שהספר הוא קובץ מסות ומאמרים, והוא נערך בכוונה כך שאת פרקיו, שכל אחד מהם מוקדש לסוגיה פילוסופית מסוימת, ניתן לקרוא כל אחד בפני עצמו, מה שגם הצריך פה ושם חזרות, עליהן המחבר מתנצל בפני מי שייקרא את הכול. אפילו בכותרת שבכריכת הספר כתוב "אבות הפילוסופיה האנליטית: פרגה, ראסל ויטגנשטיין – פרקים במשנותיהם"³. מטר יודעת אך מסרבת לקבל

3 יש מקום להעיר כאן שמאמר הוא הסוגה השלטת בפילוסופיה אנליטית. גם רוב הספרים החשובים הידועים לי הם אוספי מאמרים (גם כאלה שלא פורסמו) –

זאת. היא הרי רצתה משהו אחר – "מונוגרפיה שיטתית" קולחת ומענגת – ויצאה מתוסכלת מספר ש"נלחם בקוראיו" (שם; ודוק – לא "קשה", "תובעני" וכד', אלא "נלחם בקוראיו"). ואולי אין פלא שתחוש כך מי שמסרבת לקבל את מתווהו, אופיו ומטרותיו של ספר, למרות שהם גלויים ואף מפורשים בראשיתו, ומתעקשת לכפות עליו אחרים, והוא, גולם שכמותו, נשאר בשלו ומתנגד לכפייה.

רצונה של מטר – כבודה, ותחושותיה הן עניינה, אך אין הצדקה לכך שהיא מפרסמת ביקורת המבוססת עליהם ולעיקשותה לכפות אותם על הספר. כשמבקרים ספר, יש לכבד את מטרותיו, מסגרתו ואופיו ולבקרו לאורם. כמובן, גם את אלה אפשר לבקר, וכשיבקר את כזו עניינית ומנומקת, היא לגיטימית ולפעמים חשובה. אך דבר אחד הוא לבקר כך את מסגרתו ומטרותיו של ספר – זה בסדר, ומטר לא עושה זאת – דבר אחר הוא לבקר ספר מתוך הנחה שהוא ספר שונה, בעל אופי ומטרות אחרים, כפי שהמבקר היה רוצה. זה פסול. אך למעשה, מטר אפילו את זה לא ממש עושה: היא כלל לא מבקרת את הספר – לא לאור מטרותיו ואופיו (כפי שבדרך כלל צריך), ולא את מטרותיו ואופיו (כפי שבמקרים חריגים אפשר), אלא מטילה בו דופי במונחים כוללניים ומעורפלים, ללא כל ביסוס והנמקה, תוך הנחה מובלעת ולא מנומקת, שהייתה רוצה או צפתה לספר מסוג אחר. וזה פסול שבעתיים.

ביטוי נוסף לכפייתיות זו יש בקובלנתה בהמשך "הסיכום הדידקטי". מטר כותבת ש"נותרים בחוץ בדיוק הדיונים שהיו מבהירים את התמונה". מהי "התמונה", מה לא ברור בה, ומה הם הדיונים הללו, היא לא אומרת, ולו ברמז. ללא אמירות אלה ונימוקים להן – ויש לזכור, מדובר בספר שהוא אוסף מאמרים – אלה דברים קשים שנותרים בגדר השמצה ריקה. ואז היא מוסיפה שם: "סימפטומטית לכך העובדה שהפרק האחרון, הדין בפילוסופים אנליטיים פוסט-פריגיאניים, אינו כתוב כלל כמין סיכום קושר קצוות". זכותה אולי לרצות פרק מסכם, אך האם רצונה זה יכול להיות בסיס

אפילו כאלה שלא מוצגים כך במפורש, כגון ספרו המונומנטלי של דאמט על פרגה.

לביקורת? אני, המחבר, ברוב עיונותי, לא רציתי פרק מסכם, ולבד מהעובדה שלא ראיתי מקום בספר מעין זה לפרק מסכם, אני לא אוהב סיכומים בפילוסופיה, וברוב הספרים מסוג זה הידועים לי אין פרקים מסכמים כאלה. אני גם לא יודע, והיא לא אומרת, על איזה "קצוות" היא מדברת ומדוע צריך "לקשור" אותם. אגב, גם התיאור "הפרק האחרון שדן בפילוסופים אנליטיים פוסט-פרגיאניים" אינו נכון ומטעה. אין בספר פרק כזה. הפרק האחרון מוקדש לדיוידסון וזה שלפניו לקריפקי. הם בבחינת ספיחים לעיקר הספר, ובכל אחד מהם יש דיון ביקורתי, מנקודת מבט פרגיאנית, בהיבטים רלוונטיים של שיטת הפילוסוף הנידון בו.

ביקורת ספר שהוא קובץ מאמרים ושמוצג בפירוש ככזה, מתוך הנחה שהוא צריך להיות מונוגרפיה שיטתית משתלשלת ומענגת היא כפייתיות פסולה. רצונה של מבקרת בפרק מסכם ו"קושר קצוות" הוא אולי לגיטימי, אך הצגת העדרו כ"ליקוי" היא כפייתיות פסולה. לכפייתיות כזו אין מקום בביקורת, אך במקרה זה היא מתבטאת גם באמירות תמוהות ובאי דיוקים נוספים. מטר קובלת על כך ש"הביטויים 'איני יכול להידרש לכך כאן' או 'על כך הרחבתי בספרי האנגלי' משובצים לאורך הספר כולו" (שם). את הראשון מצאתי (בעזרת תכנת חיפוש) פעמיים בלבד, וגם בהן ברור ש"כאן" פירושו "בפרק זה", ועניינים המוזכרים שם נידונים במקומות אחרים בספר. ואפילו נניח שיש מסוגו עוד כמה, מה רע בכך שמחבר מעיר על עניינים שלא יוכל לדון בהם בהקשר נתון? זה יכול להיות פגם במקרים קיצוניים, כשההעדר הנידון פוגם בהכנת הכתוב, בהערכת תוקפו וכו', אך לא אלה המקרים פה, ואם מטר חושבת שכן, היה עליה להראות זאת עם דוגמאות. היא לא עושה זאת אפילו במקרה אחד. חוץ ממקרים קיצוניים כאלה, הערות מהסוג הנידון רגילות, והן מועילות למיקוד הדיון ולמניעת אי-הבנות וציפיות מוטעות. הביטוי השני מופיע כמה פעמים, רובן המכריע בהערות שוליים, ותמיד עם הפנייה למקום הרלוונטי בספרי האנגלי הנידון (כפי שיש גם להרבה ספרים ומאמרים אחרים). זה לא רק רגיל ומקובל אלא כמעט בלתי נמנע בספר, שמחברו עסק הרבה בתחום הנידון ופרסם בו. לגבי שני

הביטויים אין אלא לתמוה מה פסול מוצאת בהם מטר, ומאחר שברור שאין בהם כל פסול – מה מניע אותה.

כללי – אין בביקורת של מטר התייחסות עניינית לספר אפילו לא ברמת סקירה

על אף אופיו הנ"ל של הספר, בהקדמה לו מתואר על פני כמה עמודים (ix-xvi) המתווה והציר המרכזי שלו, הנסמכים על מושג האודותיות (intentionality) – היות מחשבה נסבה על אודות דברים בעולם – והפירוש האודותי שאני מציע למושג המובן (Sinn) של פרגה ולמשמעותה הפילוסופית של תורת המובן שלו כתורת אודותיות. סביב ציר זה מתואר מעמדם של הפרקים השונים – על הלוגיקה ומהותה, על מובן והוראה, אובייקטים לוגיים ואובייקטיביות, פסיכולוגים, זהות, פונקציה, ניתוח מושגי, אנליטיות, ועוד – ומצוינים עיקרי התזות הפילוסופיות והפרשניות שבכל אחד מהם, קשריהן ותרומתן למתווה הכללי. לכל אלה מטר לא מתייחסת: היא לא אומרת בביקורתה דבר על התזות הללו לגופן, על נימוקיהן ועל הבעיות המזינות אותן, או על מקומן במארג הכללי. היא לא מציינת ולא מבקרת אף אחת מהטענות הללו – לא מבחינה פילוסופית ולא מבחינה פרשנית. היא כלל לא סוקרת את הספר ואף לא מציינת את פרקיו ואת המבוא הכללי לו, שבו נידונים גם כמה היבטים מרכזיים בתורת פרגה ומעמדם במהלכה של הפילוסופיה האנליטית. היא לא נותנת לקורא שום פרספקטיבה על מידת החידוש והחשיבות, אם יש כאלה, שבמתווה ובציר המרכזי הנ"ל ובתזות הכרוכות בו שבכל פרק (למעט אולי יוצא מן הכלל אחד, שבו היא מנסה לעשות זאת, אך בשטחיות, כמרפרפת ולא נוגעת). אך כל אלה, הנעדרים מביקורתה, הם מה שסקירת ספר וביקורת ראויה לשמה אמורות לכלול. לצערי, לא אוכל לפרט בכך ולעשות זאת כאן במקומה, מבלי להאריך מדי ולהיקלע לעמדת נחתום המעיד על עיסתו.

במקום לעשות זאת, מטר מציינת כמה עניינים שלדעתה חסרים בספר. מיד אגע באלה לגופם, אך כהערה מקדימה, שלענייננו היא החשובה יותר, יש לשאול מה פירוש חסרים? הרי ברור שלגבי כל

ספר אפשר לציין אינספור דברים שאינם בו, וביניהם כאלה שאולי רצוי שהיו בו. אין קל מזה. כשמבקר קובל על חוסר, עליו להראות שהוא פוגם פגם של ממש במה שיש בספר, שהוא פוגע במטרותיו המפורשות של הספר, במשמעות ובתוקף של טענותיו וטיעונו. מטר לא עושה דבר מאלה, ולכן דיבורה על חוסרים ריק. עם זאת יודגש, שאפילו הייתה מטר עושה זאת כראוי, ואפילו הייתה צודקת בעניין זה או אחר, לא היה לכך כל קשר, וודאי לא בסיס, לדבריה ב"סיכום הדידקטי" הנ"ל, שהיה נותר גם אז בבחינת השמצה, שאין לה כל בסיס, לא בספר ואף לא בדברים הקודמים שבגוף הביקורת. ויוטעם, פגמים אלה בביקורת יכול קורא (ועורך) לראות מקריאת הביקורת עצמה, גם בלי להכיר את הספר.

שלוש ה"סוגיות" שבביקורת

למרות שיש בספר התייחסות לא מעטה לספרות המשנית של חוקרי פרגה, מטר מציינת שיש מהם חשובים, שעמדתי נוגדת לעמדתם, וקובלת שלא תמיד דנתי בהם בפירוט. לרישא אני מסכים ורואה בה מחמאה – אלמלא היה זה כך לא הייתי כותב את הספר. הקובלנה בסיפא שוב כללית כל כך, בלי שום דוגמא ספציפית, שאף אם יש בה משהו (ואני בטוח בכך, שהרי זה נכון תמיד), אי-אפשר להתייחס אליה עניינית. אני גם מודה שלדעתי, רבים מחוקרי פרגה (לרבות המוזכרים על ידיה) החמיצו היבטים חשובים של תורתו ושל משמעותה הפילוסופית. עדיף היה בעיני לנסות לבאר בספר את אלה ישירות מאשר להיכנס לפולמוסים, שעריכתם כראוי, עם הצגה ראויה של העמדות השונות וביקורתי עליהן (שבחלקה, אגב, מצויה עימי בכתובים), היו מאריכות אותו מאוד. אך את ניסיונות הביאור הישיר הזה, בכל פרק ובספר בכללו, שהם עיקר הספר ועיקר חידושו, מטר לא סוקרת, לא מבקרת ולמעשה לא מתייחסת אליהם כלל. הקורא את ביקורתה לא רק שאינו יודע אם הן נכונות או לא לדעתה (שלא לדבר על הנימוקים לכך); הוא אינו יודע על קיומן.

גם כשמטר מנסה לשבח ולהחמיא היא עושה זאת במונחים כלליים ובחטף: "לא אסקור כאן את התובנות הרבות שהכרך הזה משופע בהן [...] והמציעות מחשבה רעננה על סוגיות ידועות" היא מודיעה

(עמ' 88). למה? האין זו, לפחות בכמה דוגמאות, משימתה של סקירת ספרים? והאין סקירה כזו נדבך חיוני בביקורת ספר? ! במקום זה היא מחליטה להתרכז בכמה "סוגיות" שבהן היא "מוצאת קושי מסוים או היעדר פיתוח מספיק" (שם). מיד אגע באלה לגופן, אך אציין מראש שגם אני מוצא, בכל פרק, קושי מסוים (ואף כמה כאלה) והיעדר פיתוח מספיק, וגם בכך אני רואה מחמאה לספר – זה מטיבו של דיון פילוסופי. אך נניח לשלי ונחזור לשלה. שלוש "סוגיות" כאלה הצלחתי למצוא בדבריה, ובמחילת סבלנותו של הקורא אדרש להן בפירוט יחסי, למרות שלא הן עיקר ענייני כאן.

הסוגיה הראשונה היא "הזנחה של שאלת הסובייקט" (עמ' 88). מטר, הקובלת על הזנחה, לא טורחת אף לפרש מהי "שאלת הסובייקט" המוזנחת, ולא מסבירה מדוע והיכן צריך היה לדון בה. והרי זה המעט שבמעט שניתן לצפות מקובלנתה. להלן נשער כי ב"שאלת הסובייקט" היא כנראה מתכוונת למשהו שקשור לסובייקטיביות ול"סובייקט הקרטזיאני", וכפי שאפרט להלן, דבריה מוטעים ומבולבלים לגופם. אך לפני זה יצוין, מה שמטר לא מציינת, שבהקדמה לספר (עמ' ix) אני כותב: "אין כאן יומרה להקיף את כלל משנתו [של פרגה]... במיוחד נמנעתי מדיון בנושאים שהרחבתי בהם בספרי האנגלי (ברעלי 1996)". ובספרי האנגלי הנידון יש פרק שלם (פרק 3) המוקדש למושג הסובייקטיביות ולמעמדה אצל פרגה. אך מטר מעלימה זאת. האין מן ההגינות לציין זאת? יתר על כן, בספר הנוכחי יש פרק (10), "אודותיות, אובייקטיביות ואנטי-פסיכולוגיזם", שגם בו דיונים הנוגעים לסוגיית הסובייקטיביות, אך מטר מעלימה גם זאת. במקומות שזה נראה לי נחוץ אני מפנה למקומות ספציפיים בספרי האנגלי הנ"ל, כפי שאני עושה גם לגבי נושאים אחרים, חשובים לא פחות. ב"סיכום הדידקטי" מטר קובלת כללית גם על הפניות אלה. היא כנראה רצתה שאחזור שוב על הדברים שכתבתי שם. אך מה לעשות – לא בא לי ("לא מצאתי זאת לנכון", אם תרצו), והיו לי דברים אחרים לומר.

ולגוף ה"סוגיה" של מטר: למונח "סובייקט" יש בהקשר דבריה שתי משמעויות: האחת היא המשמעות הדקדוקית, הקשורה במבנה סובייקט-פרדיקאט. כך למשל בניתוח דקדוקי מסורתי של "החרמון

מושג, "החרמון הוא הסובייקט (הנושא). השנייה היא המשמעות הפילוסופית של "סובייקט" כפועל פעולה, חושב מחשבה וכיו"ב או כבעל תודעה או מצב מנטאלי מסוים. זוהי המשמעות הקשורה ב"סובייקטיביות" או לפעמים בניגוד סובייקט-אובייקט. זו כמובן הבחנה אלמנטארית, אך, בנוסף לשגיאות שמטר שוגה לגבי כל אחת מהמשמעויות, דומה שהיא גם מבלבלת ביניהן. מה מבינה מטר ב"שאלת הסובייקט"? כאמור, היא לא מגלה לנו, אך אולי נוכל ללמוד על הסתום מהגלוי, ולנחש על כך מהמשפט העוקב בדבריה, בו היא מודיעה כי לדעתה, בשיטתו של פרגה מצוי "ניסוחה המדויק של תובנתו האנטי-קרטזיאנית של ניטשה, שלפיה גזירת ה'אגו קוגיטו', הסובייקט הקרטזיאני, מבוססת על דוגמה כוזבת שמקורה בתחביר השפה הטבעית 'שם משהו נחשב מן ההכרח שיהיה מצוי משהו החושב' (עמ' 89-88). כאן ברור שמדובר במובן הפילוסופי של "סובייקט" – הסובייקט הקרטזיאני, החושב.

דעתה זו של מטר היא מקורית ונועזת. דווקא בשל כך ניתן היה לצפות שתביא לה נימוק וביסוס, או לפחות הפניה לספרות העושה זאת. ובמיוחד – כשעל "דעתה" זו היא מבססת טענה בדבר הזנחה של שאלת הסובייקט בספר. אך מטר לא עושה מאומה מכך, ולא מביאה שום נימוק או ביסוס לדעתה זו. ואכן, היא נראית לי שגויה. אמנם בעניינים שונים פרגה היה אנטי-קרטזיאני. אך דווקא בנקודה זו שמטר מדגישה ומעלה כאן בשם ניטשה, פרגה לא היה אנטי-קרטזיאני כלל: אין לכך זכר בכתביו, ובכמה מקומות, כמו לדוגמא במאמרו "המחשבה" (Der Gedanke), הוא אף טוען ההיפך. האנטי-קרטזיאניות של פרגה מתבטאת בעיקר בעניין אחר, שעליו מורחב הדיבור בספר: ה"אקסטרנליזם" בתורת המשמעות שלו, דהיינו, העמדה שההוראות (Bedeutungen) של ביטויים – שהן דברים בעולם שהביטויים מציינים – קשורות קשר מכונן במובני (Sinne) הביטויים הללו, אשר נסמכים (are supervenient) על ההוראות הנידונות; בכך מתנה קיום ההוראות את האפשרות לחשוב מחשבות. מחשבה, אצל פרגה, בנויה ממובני המרכיבים של הפסוק המבטא אותה, והיא במהותה אמיתית או שקרית. בשני המאפיינים

הללו היא עומדת בזיקה אמיצה להוראות הנידונות: בראשון – בגלל קשר הנסמכות הנ"ל; בשני – מפני שאמיתותה של מחשבה נקבעת על ידי ההוראות, תכונותיהן ויחסיהן. קיומן וזהותן של ההוראות מתנים לפיכך את אפשרותה של מחשבה. זו אכן עמדה אנטי-קרטזיאנית. אך היא אינה שוללת את קיומו של ה"אני החשוב" – להיפך, עבור פרגה, כאמור, תפיסת מחשבות וחשיבת מחשבות מבססת אותו. להבנת העניין יש לראות שהקרטזיאניות שבה מדובר כוללת שני מרכיבים: היא אינה רק הטענה שחשיבת מחשבות מחייבת את קיומו של "אני חשוב" (כבדברי מטר עם הציטוט מניטשה), אלא גם שהמחשבות והאני החשוב אינם תלויים בקיומו של העולם (החיצוני) ובהיות הדברים שבו. הסיפא הזו מכריעה, והיא מה שלדעתי פרגה שלל, או צריך היה לשלול, כתוצאה של קשר הנסמכות בין מובן להוראה בתורת המשמעות שלו. אך דווקא על כך אין מטר מדברת, אלא על הרישא – "תובנתו של ניטשה" – שלגביה אין בסיס לדבריה.

מטר, כמדומה, גם טועה לגבי עמדת פרגה בנוגע למבנה הלוגי של פסוקים המבטאים חשיבה, כגון "אני חשוב שכך וכך" "אני מאמין שכך וכך". בניגוד למשתמע מדבריה, פסוקים אלה אצל פרגה הם אכן פסוקים שהאני הוא נושא (או ארגומנט של פונקציה) בהם, שעליו נאמר בהם משהו, ושקיומו הוא תנאי למשמעותם. וכך, בשינויים הדרושים, גם בגוף שלישי. כל זה – בניגוד ל"תובנתו של ניטשה". כמובן, יש עוררין על תפיסה זו, ואפשר שניטשה ביניהם, אך מטר הרי מדברת כאן על פרגה. (יש, אגב, התולים בהקשר זה משמעות מופלגת ב"קו השיפוט" ב'כתב המושגים' של פרגה ומושכים אותה בכיוונים שונים, אך מטר לא מדברת על כך ולא אדרש לכך כאן.)

לפיכך, אם ב"שאלת הסובייקט" מטר התכוונה ל"תובנה של ניטשה" בדבר שלילת הסובייקט הקרטזיאני, האני החשוב, טוב וטבעי שהיא "מוזנחת" בספר, כי היא אינה עמדתו של פרגה ואף נוגדת לה. עם זאת אדגיש – לא רק עצם הטעות היא עיקר ענייני פה, אלא הפגם האתי שבביקורת, המטילה דופי בספר על סמך הודעה סתמית ולא מנומקת של המבקרת מהי "דעתה" שלה לגבי הנושא

הנידון. זה שדעתה מוטעית רק מעצים את הפגם האתי. בהמשך דבריה מטר מוצאת קושי בעמדתה, שמדגישה מצד אחד את האנטי-קרטזיאניות של פרגה, ומצד שני את מרכזיותו של מושג האודותיות (intentionality) – היות מחשבה נסבה על אודות דברים בעולם. כראיה, היא מוצאת לנכון לצטט מדברי פסוק שבו נאמר על טענה מסוימת ש"היא על אודות נושא השם" (שם). מטר חוטאת בשתי טעויות כאן: א) כפי שהסברתי לעיל, האנטי-קרטזיאניות של פרגה אינה בשלילת קיומו של האני החושב, אלא בעמדה (האקסטרנליסטית) שהעולם וזהותם של דברים בו חיוניים לאפשרותה של מחשבה. זה לבטח לא מעלה שום קושי לרעיון האודותיות ומרכזיותו; להיפך – זה תואם אותם ומשולב בהם. ב) מהקשר דבריה כאן על "תובנתו של ניטשה" נראה שמטר אולי חושבת ש"נושא השם" בציטוט מדברי מקושר בדרך כלשהי לסובייקט החושב (הקרטזיאני). ברור שאין זה כך; אך אפילו הייתה זו הכוונה, לא היה בכך בסיס ל"קושי" שלה, שהרי אין כל ניגוד בין זה שטענה היא על אודות הסובייקט החושב לבין האקסטרנליזם הנ"ל של פרגה.

אך כאמור דומה כי מטר טועה גם בהבנת הפסוק המצוטט. בהקשר דברי שם (עמ' 43 בספר) ברור ש"נושא השם" מציין אובייקט שנושא את השם (the name bearer), שהוא לאו דווקא הסובייקט הדקדוקי ובוודאי לא הסובייקט הטוען או החושב. בדוגמא שם – "הכלב גבוה מהחתול" – מטר מבינה ש"הכלב" הוא "בעמדת סובייקט שעליו מולבש פרדיקט או יחס", ומסיקה מכך שאני מייחס לפרגה "עיקרון אריסטוטלי-קרטזיאני" זר לרוחו (ראש עמ' 90). אין לזה שחר. ראשית, יושם לב שכאן מטר לפתע מדברת על סובייקט במשמעו הדקדוקי, ואין לכך כל שייכות לאנטי-קרטזיאניות ולשאלת הסובייקט הקרטזיאני שדיברה בהם קודם. שנית, גם דבריה אלה עצמם שגויים: למרות שהפסוק שבדוגמא ניתן, כרגיל, לניתוחים שונים, אין כל הכרח או עדיפות בניתוח, שאין לו זכר בדברי, שבו יש כאן "עמדת סובייקט שעליו מולבש פרדיקט", ותזת האודותיות לה אני טוען אינה מחייבת זאת. כפשוטו, יש כאן יחס בין שני אובייקטים (או פונקציה על שני

ארגומנטים), והפסוק הנדון (כולו) הוא על אודות האובייקטים הללו. שלישית, מטר אומרת שם, שעצם הדיבור שלי על אודותיות מציב קושי בפני הסתלקות מהסובייקט הקרטזיאני, אך אינה אומרת, ולו ברמז, מדוע. לשיטתי, פסוק, או מחשבה המבוטאת בו – לא הסובייקט המביע אותם – הם על אודות דברים בעולם. אינני רואה מה לזה ולקושי בהסתלקות מהסובייקט הקרטזיאני. בכל מקרה, גם אם נניח שהפסוק מנותח במונחי סובייקט ופרדיקאט – וכאמור אין לכך זכר בדברי – היה עולה קושי בשילוב ההשקפה שהפסוק הוא על אודות הסובייקט שלו והאנטי-קרטזיאניות (שלילת הסובייקט הקרטזיאני) רק מתוך בלבול שתי המשמעויות הנ"ל של "סובייקט". מטר חושבת שיש כאן קושי; האם היא חוטאת גם בבלבול זה? מה"קושי" של מטר ומה"עיקרון האריסטוטלי-קארטזיאני" שהיא מייחסת לי (ואינני יודע מהו, שהרי היא לא מגלה) לא נותר אלא טעות ובלבול. וחלק ניכר מהנאמר לעיל יכול קורא הביקורת (ועורך) לדעת גם מבלי להכיר את הספר.

גם בהמשך הפסקה (ראש עמ' 90) טועה מטר בהציגה, ללא כל בסיס, את עמדתי כאילו "החלקים הלא-שמיים בפסוק ניחנים באופי אודותי", וקובלת שהדבר נותר "לא בשל ואניגמטי". היא לא אומרת מה לא בשל ומה אניגמטי, אך אין צורך לדון בכך, כי לא טענתי זאת. כאמור, אודותיות לשיטתי היא יחס בין פסוק שלם (או מחשבה המבוטאת בו) לדבר בעולם (אובייקט או פונקציה), לא בין "חלק לא שמי בפסוק" לאובייקט. זה, אגב, מרכיב מרכזי גם בביקורתי על האופן הלקסיקאלי הצר שבו מושג ההוראה הפרגיאני מוצג בדרך כלל, לרבות אצל דאמט (לפירוט אפנה שוב לספרי האנגלי [1996] פרק 7, אליו אני מפנה גם בסעיף הנדון).

מטר גם טועה כשהיא משבחת אותי על ש"הסברתי" שאצל פרגה "קבועים לוגיים הם אובייקטים" (שם). אינני ראוי לשבח זה, כי לא הסברתי ולא טענתי זאת; וטוב שכך, כי זה לא נכון – הקבועים הלוגיים אצל פרגה אינם אובייקטים אלא פונקציות (על ערכי אמת או על פונקציות מסדר ראשון) והדברים מבוארים למשל בפרק 1 ("עיקרי הלוגיקה של פרגה") בספר. מטר אולי מבלבלת

זאת עם קיומם של אובייקטים לוגיים, שהוא עניין אחר (הנדון בפרק 4).

יש כאן ריכוז חריג של הרבה יותר מדי שגיאות, אך עיקר מטרתי כאן אינה רק להצביע על שגיאות, אלא על כך שכשמבקר ספר מייחס למחבר או מתבסס על טענה או השקפה מסוימת, עליו לנסח בבירור, לנמק ולבסס זאת בהפניות ספציפיות, ולהשגיח שהייחוס נכון. מטר לא עושה זאת, ובנוסף לשגיאות שבדבריה, הסגנון הכוללני, המעורפל והמרפרף שלה אינו ראוי בביקורת מקצועית.

הסוגיה השנייה של מטר מכוונת לפרק 7 בספר, המוקדש לתורת ההגדרה המנתחת של פרגה ולפרדוקס האנליזה. כדרכה, מטר לא דנה ולא נוגעת כלל בטענות ובטיעונים שבפרק. לדבריה (90 למטה), בדיון הנידון "מושקעים שלושה עמודים – 144-146", והיא קובלת ש"חסר פירוט ההופך תמונה זו ממודל כללי, משכנע על פניו, לתורה מנוסחת באופן מדויק". ובכן, להווי ידוע: בפרק הנידון, שהוא ארוך במיוחד (עמ' 134-162), עיקר ה"תורה" המוצעת בו מפורטת כ-10 עמ' אחר כך, לקראת סופו, החל מהסעיף "שלושת עקרונות הניתוח", עמ' 155. אמנם טרחתה הרבה בניסיון לניסוח מדויק, אך אפשר שכשלתי, וכמובן אפשר היה לנסח מפורט ומדויק יותר – זה תמיד נכון, וביתר שאת בפרק זה, אשר מוקדש לסוגיה שבגלל קשייה ומעקשיה רבים מתעלמים ממנה או פוטרים אותה במחוות ייאוש. ברם, הייתי מצפה מביקורת, ומודה לה, אם במקום דברים כלליים וכמעט ריקים, כמו אלה של מטר, הייתה מתייחסת ספציפית לדברים שבפרק, מראה האם, היכן ובמה הם לוקים, איזה ניסוח אינו מדויק, איפה הדיון דורש פירוט והשלמה, או לפחות מציינת דיון מפורט ומדויק יותר בעניין (ואני מודה בענווה שאיני מכיר כזה). במקום אלה מטר מסתפקת באמירה הבאה: "חומקת תחושת השכנוע באופן תדיר ויורשת אותה הרגשה של מעגל מהודק מדי, מעגל המותר בחוץ שאלות חסרות מענה, שאיננו יודעים כיצד לשבצן בתמונה". מה עושים עם משפט כזה? עם דינמיקת הרגשותיה ותחושותיה של מטר קשה לי להתווכח, מה גם שיש לי תחושות אי-נחת משלי

בעניין, אך המעט שקורא הביקורת רשאי לצפות הוא שתאמר מהו "המעגל המהודק" ומדוע היא חושבת שהוא "מהודק מדי", ושתתן ולו דוגמא אחת לשאלה רלוונטית שנותרת ללא מענה מחוצה לו. מטר לא עושה דבר מאלה, ולקורא, גם זה המכיר את הפרק, אין מושג על מה היא מדברת. ואם עלו בראשה שאלות ש"לא ידעה כיצד לשבצן בתמונה", מדוע היא חושבת שצריך היה לשבצן בתמונה? ואם לא צריך היה, מדוע לדון בהן? האין היא חושבת שהיא חייבת להסביר ולנמק כל זאת? כך כותבים ביקורת על ספר? וזו ביקורת שביטאון מקצועי מפרסם?!

מטר גם קובלת ש"חסר מאוד" בספר דיון בפנומנולוגיה של הוסרל, ושבהעדרו ניסיונות ההסבר שלי ל"אופן ההינתנות" הפרגיאני לוקים בחסר. שוב, הדברים מנוסחים באופן כל כך כוללני שקשה להתייחס אליהם עניינית. מטר לא אומרת מה בהסבר חסר וכיצד השוואה לאופן ההינתנות הפנומנולוגי הייתה מבהירה אותו. ללא אלה קובלנתה ריקה. וגם זאת ניתן לדעת בלי להבין לא בפרגה ולא בהוסרל. השוואות פילוסופיות לפעמים מועילות, וייתכן שגם כאן, אם כי יש לי ספקות (למרות עבודות חשובות של פולסדל, דאמט, דרייפוס ואחרים בעניין). תורתו של הוסרל, שחלו בה שינויים מתמידים, נהייתה עם השנים כל כך מסובכת, "סכולסטית" ורווית טרמינולוגיה "טכנית", שהצגתה, לצורך השוואה עם פרגה, הייתה עלולה לסבך ולטשטש יותר מלהועיל. הרבה טרחתי בהסבר מושג המובן ואופן ההינתנות אצל פרגה (בעיקר בפרק 3), תוך הדגשת אופיו האודותי וביקורת מפורטת על שני המודלים שבהם הוא בדרך כלל נתפס – המודל האפלטוניסטי והמודל התיאורי. הדגשתי את היות מושג המובן צומת של שיקולים אונטולוגיים, תורת הכרתיים ולשוניים (וראו הביטויים המודגשים להלן), אשר מפרים ומאלצים זה את זה, ושבמסגרת זו יש לתפוס מובן פרגיאני של ביטוי כאופן מסוים, כפי שהוא מתבטא במשמעות הלשונית של הביטוי, שבו ההוראה שלו, שהיא דבר בעולם, נתונה לתודעתנו. מושג המובן של פרגה ותורת המובן שלו נסמכים בכך על תורת ההוראה המסועפת שלו, ומאולצים בדרישות המשמעות הלשונית (ראו למשל עמ' 50-52

בספר; וכן גם דברי ב"תגובות למאמרים" בעיון נ"ט, 182-184, 197-198). למי שידע משהו על מושגי הנואמה, אפיוזדות הניסיון האינטנציונלי והרדוקציה הפנומנולוגית של הוסרל עשוי להיות די בכך כדי להבין את עיקר ההבדל – ההיסמכות של מושג המובן הפרגיאני (אופן הינתנות ההוראה) על תורת ההוראה שלו ועל אילושי המשמעות הלשונית של הביטוי המציין את ההוראה שבה מדובר. ומי שאינו יודע, אני חושש שהשוואה כזו רק תבלבל אותו ותטשטש לו את העניין.

מעבר להסברים כלליים אלה (המרוכזים בספר בפרק 3), אופן הינתנות פרגיאני הוא ספציפי לכל מקרה או סוג, ואני מסביר זאת בפירוט (בעיקר בפרקים 7, 8) לגבי אופן ההינתנות של האובייקטים הלוגיים (שעליו מורחב בפרק 4), אופן ההינתנות של האובייקטים והמושגים הגיאומטריים – אשר לפי פרגה דורשים הסתכלות (Anschauung) מרחבית, אופן ההינתנות של המספרים – שלטענתו של פרגה הוא לוגי, אופן ההינתנות של אובייקטים שבניסיון האמפירי – הבנוי על תפיסות חושיות מסוימות, ואופן ההינתנות של ה"אני" (פרק 11, ולגביו אני מפנה גם לדיון המורחב בפרק 3 של ספרי האנגלי הנ"ל). את כל הדיונים האלה מטר לא מזכירה כלל. ושוב, אינני טוען, חלילה, שהם מספיקים: מדובר במושג תשתית, קשה ורב-גוני, שפרגה אמר עליו ישירות מעט מאוד. אך ההסבר הכללי הנ"ל והדיון בדוגמאות הספציפיות (שבכולם מידה רבה של שיחזור, פיתוח והשערות פרשניות) הם לא מעט, והם מתווים כיוון פילוסופי שבעיקרו נראה לי נכון, ובכל מקרה הוא חשוב ורב השפעה: מהלכים יסודיים בפילוסופיה האנליטית הבתר-פרגיאנית (לרבות אצל ויטגנשטיין ואצל אוונס למשל) אפשר לראות כהרחבות, עידונים ופיתוחים של מושג זה של אופן הינתנות. השוואות אלה לא פחות רלוונטיות מהוסרל, אך גם בהן איני עוסק בספר. בטוח שכל זה לא מספיק, אך מטר לא אומרת מדוע. וייתכן שבהשוואה להוסרל הייתה תועלת, אך מטר לא אומרת כיצד ובמה. ללא אמירות אלה, גם קובלנתה זו ריקה.

את הסוגיה השלישית והאחרונה מטר מכנה "שאלת הסינטקס והסמנטיקה". ושוב, כמו בכל הסוגיות הקודמות, היא אינה מפרשת

מהי השאלה ועל מה בדיוק היא מדברת, אך גם דבריה המעטים בעניין זה בנויים על טעות שמותירה סיכוי קטן לבירור רציני. היא מדברת על "התחשיב הלוגי" של פרגה. ברם, כפי שמודגש ומפורט בספר (בפרק 2, וכן בעמ' 4, 37-44, 76 ועוד), אצל פרגה (לטוב או לרע) הלוגיקה היא שפה משמעית, לא תחשיב, ומשפטיה הם אמיתות (כלליות) ולא נוסחאות תחשיב המועמדות לפירוש במודל זה או אחר. זו הייתה עמדתו המודעת והמפורשת. אחת מטענותיו המרכזיות של פרגה כנגד בול וכנגד כמה מהפורמליסטים היא שהם תפסו לוגיקה כתחשיב. הוא התנגד לכך בחריפות, ומטעמים כבדי משקל שאני מנסה להסביר בספר (למרות שהתפתחות הלוגיקה, הסמנטיקה הפורמאלית ותורת המודלים במאה ה-20 היו, מבחינה זו, נגדו; ראו למשל עמ' 142-143). בהקשרים מסוימים הדיבור (המוטעה) על "תחשיב פרגיאני" אינו נורא והקורא אולי יבין למה הכוונה, אך בהקשר הנוכחי זו טעות מבלבלת שנוגעת ליסוד העניין.

מטר גם טוענת שמאחר שפה ושם אני משתמש במונח "סמנטי", חייב הייתי להידרש ל"שאלת הסינטקס והסמנטיקה", שאת טיבה היא כאמור לא מגלה. מעבר לעובדה, שבדברי בספר על טיבה הנ"ל של הלוגיקה כשפה משמעית הסברתי שקשה להחיל על תפיסת פרגה את ההבחנה המודרנית בין סינטקס לסמנטיקה, זו בעיני טענה בטלה, בערך בדומה לטענה כי מי שמדבר פה ושם על תחושת תסכול חייב להידרש לשאלת היחס בין תחושות לתהליכים נוירו-כימיים במוח. בעניין ה"אוניברסליזם" שמטר מציינת בהקשר זה, שוב מבלי לומר מהו, ומיצרה על שאיני מגלה דעתי לגביו, אציין שביחס לפרגה, לפחות מאז עבודותיהם של ון-היינורט, גיין' ואחרים בשנות הששים, העמדה האוניברסליסטית היא הרווחת. עם זאת, כל ה"אוניברסליסטים" הידועים לי (כולל אלה שמטר מציינת) מתעלמים מגורם מכריע בתפיסתו של פרגה – שיש דרכי הצדקה שאינן היסקיות-דדוקטיביות, ושלמושג המובן (הפרגיאני) יש ערך ותפקיד הצדקתי בהן. אני מפרט ומפתח טענה זו, על כמה ממשמעויותיה הפילוסופיות המופלגות, עם הבסיס הענייני והטקסטואלי לה, בפרקים 4 (על אובייקטיביות), 7 (על הגדרות וניתוח) ובעיקר 8 (על

אנליטיות). אם אני צודק בה, המשמעות לעניין האוניברסליזם היא זו: במובן רחב, שבו לוגיקה היא תורת הצדקה כללית, זה לא פוגע באוניברסליות של הלוגיקה, שכן כל הצדקה היא עניינה; במובן הצר יותר, שבו היא תורת ההצדקה ההיסקית-דדוקטיבית (כפי שכל האוניברסליסטים הללו חושבים), זה מקשה על התזה האוניברסליסטית, שהרי יוצא שיש הצדקה שאינה לוגית. דברים אלה מפורשים בספר, למשל בפרק 4 (עמ' 89) ובפרק 8, אם כי גם כאן, כמו תמיד, אפשר היה לפרש יותר.

ולסיכום – אריכות הדברים דלעיל על שלוש ה"סוגיות" עלולה להתיר רושם מוטעה כאילו מדובר במחלוקת פילוסופית או פרשנית, ושאפילו נניח שצד אחד טועה בה, הרי זה מטיב העניין וזה לגיטימי ורגיל. אך רושם זה מוטעה. הארכת (יחסית) בדברים אלה רק כדי להכניס קורטוב טעם פילוסופי לעניין, ולא במסגרת מחלוקת פילוסופית עם הביקורת, שהרי מטר לא נוגעת בשום טענה פילוסופית. העיקר לענייני כאן אינו במחלוקת ובטעויות (אם שלה אם שלי), אלא בכך שלא רק שמטר לא דנה בספר ובטענות שבו לגופם, ולא רק שב"סיכום הדידקטי" שלה משתלחת בו (ובי), בצורה שאין לה כל בסיס וכל קשר לדבריה הקודמים, ותוך אינוסו למתווה, מטרות ואופי זרים לו, אלא שאפילו לגבי שלוש ה"סוגיות" שבגוף הביקורת, שבהן לדעתה "מתעורר קושי מסוים", היא משאירה אותו מעורפל וסתום ברמת כותרת, אינה מפרשת אותו ואינה מסבירה מדוע היה צורך לדון במה שנראה לה חסר. דבריה לגבי כל הסוגיות הללו לא רק רצופים טעויות, אלא כוללניים, מרפרפים, לא מבוססים ומנותקים מקריאה רצינית של הספר. הם אינם מתקרבים לסף הדרוש לביקורת ראויה לשמה, שלא לומר מבינה והוגנת. יתר על כן, כאמור בראשית דברי, אפילו הייתה מטר מבהירה את דבריה לגבי סוגיות אלה, ואפילו בן אפילו הייתה צודקת בהן, זה היה מעניין ואולי מועיל, אך עדיין לא היה להם שום קשר לדבריה בהערת "הסיכום הדידקטי" שלה, וודאי לא משום בסיס להם.

חלק ניכר מהאמור לעיל נוגע בכשלים ובפגמים בביקורת, שהם בעיני בעלי אופי אתי (במובן הרחב שבמבוא). מעבר לפרטים,

שרק לחלקם התייחסתי לעיל, העיקר הוא שהיה על מטר, כמו על כל מבקר, להתייחס לספר כפי שהוא, על אופיו ומטרותיו, התזות והטיעונים שבו. ביקורת – גם על האופי והמטרות – תוך התייחסות רצינית כזו היא לגיטימית ולפעמים חשובה, גם כשהיא קשה ואפילו כשהיא מוטעית. אך מטר מסרבת לעשות זאת, לא מתייחסת כלל לכל אלה, ומנסה ב"סיכום" שלה לכפות על הספר מטרות, כוונות ואופי אחרים, זרים לו, ולהלין עליו על שהוא לא מספק אותם. זה פסול מעיקרו. דומה הדבר למי שבא בטענות ליצרן אופניים שקנה, על שהוא צריך להתאמץ ולדווש כדי לעלות במעלה הר וזה מעייף ומתסכל אותו. אפשר אולי לטעון כנגד יצרן אופניים (יהא ערך הטענה מה שיהא) שעדיף לייצר אופנועים. אך אי אפשר לבקר את מה שהוא מייצר בהנחה שזה אופנוע. דיון פילוסופי הוא לעיתים קרובות קשה, מאמץ ומתסכל (דווקא כשהוא במיטבו) ותמיד חלקי. כמובן, זה כשלעצמו לא יכול לשמש שטר הגנה כללי בפני פגמים וליקויים, וכשמבקר מצביע על אלה הוא עושה דבר לגיטימי ולפעמים חשוב, אך הוא חייב לעשות זאת באחריות, כשביקורתו עניינית, ספציפית, הוגנת, מנומקת ומבוססת בספר כפי שהוא, ולא בניסוחים כלליים, סתומים וריקים כברשימתה של מטר.

ודברים אחרונים על עורכי עיון, שכמי שפרסמו את הביקורת אינם פטורים מאחריות: אין כמובן לצפות מהם שיכירו כל ספר שעליו הם מפרסמים סקירה וביקורת, אך את רשימות הביקורת שהם מפרסמים הם חייבים לבדוק. אינני יודע אם קראו ובדקו את הרשימה הנידונה. את רוב הליקויים דלעיל יכלו לדעת מקריאת הביקורת עצמה, גם מבלי להכיר את הספר ומבלי להבין בפרגה. ולכן, אם קראו, יכלו לדעת שזו רשימה שאינה ראויה לפרסום בביטאון פילוסופי מקצועי. למרות שהדבר לא מקובל, הרי שלדעתי, לפחות במקרים מסוימים עליהם גם ליידע את מחבר הספר בדבר הביקורת ולאפשר לו לפרסם תגובתו עליה, במקביל לפרסומה. זו נראית לי דרישת הוגנות, הנכונה לגבי כל עיתון; קל וחומר לגבי עיון שהוא העיתון הפילוסופי המקצועי היחיד בעברית. חבל שלא מצאו לנכון לעשות זאת במקרה הנוכחי.

גלעד ברעלי

חבל שבעתיים שגם לאחר מעשה, ולאחר שכתבתי להם דברים אלה (ואולי מפני שכתבתי להם דברים אלה) סרבו לפרסם מאמר תגובה זה.

גלעד ברעלי, החוג לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים